

Марина Сергіївна КРИВЦОВА

кандидат економічних наук, старший викладач кафедри управління персоналом і економіки праці, Одеський національний економічний університет, Україна,
e-mail: m.kryvtsova@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6069-9691>

**ОЦІНКА ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ РЕГІОНУ:
ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ**

Кривцова, М. С. Оцінка людського потенціалу регіону : теоретичний аспект // Вісник соціально-економічних досліджень : зб. наук праць; за ред.: М. І. Зверякова (голов. ред.) та ін. (ISSN 2313-4569). Одеса : Одеський національний економічний університет. 2018. № 2 (66). С. 162–173.

Анотація. Статтю присвячено актуальному питанню оцінки людського потенціалу регіону, зважаючи на те що саме на регіональному рівні відбувається реальний зв'язок становлення демократії із забезпеченням умов для розвитку людини. Визначено, що на сьогоднішній день надзвичайно важливим і актуальним є аналіз рівня розвитку людського потенціалу як показника ефективності соціально-економічної системи. Використання економіко-статистичних прийомів аналізу можливостей людини дозволить виявити деякі закономірності розвитку людського потенціалу країни. Досліджено різні теоретичні підходи до оцінки людського потенціалу як на рівні держави, так і регіону. Визначено, що існуючі підходи зазнають значних еволюційних змін, що пов'язано з вимогами часу та трансформацією самого поняття «людський потенціал». Проаналізовано еволюцію підходів для розрахунку індексу розвитку людського потенціалу за допомогою методик розробленої ООН. Узагальнено сучасні тенденції до оцінки регіонального людського потенціалу в країнах ЄС. Аналіз міжнародного досвіду розрахунку регіональних індексів людського розвитку на субнаціональному рівні показав, що, попри різноманіття національних методик, переважна частина їх зосереджується на трьох класичних вимірах людського розвитку: тривалому та здоровому житті, освітніх здобутках та рівні добробуту населення. Хоча перелік показників, що застосовують для оцінювання досягнень окремих територій, може бути доповнений додатковими індикаторами (наприклад, рівень смертності немовлят, рівень бідності або безробіття населення), трактування складових людського розвитку є досить вузьким. Це визначає потребу в розширенні світоглядного бачення особливостей людського розвитку на регіональному та локальному рівні, врахуванні інших важливих характеристик якості життя населення. Сформульовано рекомендації щодо зближення національної та зарубіжних методик оцінки людського потенціалу регіону та приведення у відповідність інформаційного забезпечення досліджень для подальшої якісної оцінки.

Ключові слова: людський потенціал; людський потенціал регіону; індекс розвитку людського потенціалу; тривалість життя; добробут; освіта.

Марина Сергеевна КРИВЦОВА

кандидат экономических наук, старший преподаватель кафедры управления персоналом и экономики труда, Одесский национальный экономический университет,
e-mail: m.kryvtsova@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6069-9691>

**ОЦЕНКА ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА РЕГИОНА:
ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ**

Кривцова, М. С. Оценка человеческого потенциала региона : теоретический аспект // Вестник социально-экономических исследований : сб. науч. трудов; под ред.: М. И. Зверякова (глав. ред.) и др. (ISSN 2313-4569). Одесса : Одесский национальный экономический университет. 2018. № 2 (66). С. 162–173.

Аннотация. Статья посвящена актуальному вопросу оценки человеческого потенциала региона поскольку именно на региональном уровне происходит реальная связь становления демократии с обеспечением условий для развития человека. Определено, что на сегодняшний день чрезвычайно важным и актуальным является анализ уровня развития человеческого потенциала как показателя эффективности социально-экономической системы. Использование экономико-статистических приемов анализа возможностей человека позволит выявить некоторые закономерности развития человеческого потенциала страны. Исследованы различные теоретические подходы к оценке человеческого потенциала как на уровне государства, так и на уровне региона. Определено, что существующие подходы испытывают значительные эволюционные изменения, связанные с требованиями времени и трансформацией самого понятия «человеческий потенциал». Проанализирована эволюция подходов для расчета индекса развития человеческого потенциала с помощью методики разработанной ООН. Обобщены современные тенденции по оценке регионального человеческого

потенциала в країнах ЄС. Аналіз міжнародного досвіду розрахунку регіональних індексів людського розвитку на субнаціональному рівні показав, що незважаючи на різноманітність національних методик, більша частина їх зосереджена на трьох класических вимірах людського розвитку: тривалості та здоров'я життя, освітніх досягненнях та рівні благополуччя населення. Хоча перелік показників, застосовуваних для оцінки досягнень окремих територій, може бути доповнений додатковими індикаторами (наприклад, рівень смертності немовлят, рівень бідності чи безробіття населення), трактування складових людського розвитку є достатньо вузьким. Це визначає потребу в розширенні світоглядного бачення особливостей людського розвитку на регіональному та місцевому рівні, з урахуванням інших важливих характеристик якості життя населення. Сформульовані рекомендації щодо зближення національної та зарубіжних методик оцінки людського потенціалу регіону та приведення в відповідність інформаційного забезпечення досліджень для подальшої якісної оцінки.

Ключові слова: людський потенціал; людський потенціал регіону; індекс розвитку людського потенціалу; тривалість життя; благополуччя; освіта.

Marina KRYVTSOVA

*PhD in Economics, Senior lecturer, Department of Human Resources and Labor Economics,
Odessa National Economic University, Ukraine, e-mail: m.kryvtsova@gmail.com,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6069-9691>*

ASSESSMENT OF REGION'S HUMAN POTENTIAL: THEORETICAL ASPECTS

Kryvtsova, M. (2018). Assessment of region's human potential: theoretical aspects. Ed.: M. Zveryakov (ed.-in-ch.) and others [Otsinka liudskoho potentsialu rehionu: teoretychnyi aspekt; za red.: M. I. Zveriyakova (gol. red.) ta in.], Socio-economic research bulletin; Visnik social'no-ekonomichnih doslidzhen' (ISSN 2313-4569), Odessa National Economic University, Odessa, No. 2 (66), pp. 162–173.

Abstract. The article is devoted on the topical issue of assessment of region's human potential, since there is a real link between the establishment of democracy and the provision of conditions for human development at the regional level. It is determined that today the analysis of the level of human potential development is extremely important and relevant as an indicator of effectiveness of socio-economic system. In turn, the use of economic and statistical methods of analysis of human capabilities will reveal some patterns of development of human potential in the country. Different theoretical approaches to assessing human potential both at the state level and at the regional level are investigated. It is determined that existing approaches undergo significant evolutionary changes that are related to the challenges of the time and the transformation of the very concept of «human potential». The evolution in the approaches of human development index calculation using the methodology developed by the United Nations is analysed. The current trends in the assessment of regional human potential in EU countries are summarized. The analysis of international experience in the calculation of regional indices of human development at the subnational level has shown that, despite the diversity of national methods, most of them focus on three classical dimensions of human development: long and healthy life, educational achievements and well-being of the population. Although the list of indicators used for measurement of the achievements of separate territories may be supplemented by additional indicators (e.g. infant mortality rate, poverty rate or unemployment rate), the interpretation of the components of human development is rather narrow. This determines the need to expand the worldview on the features of human development at the regional and local levels, taking into account other important characteristics of the quality of life of the population. Recommendations on convergence of national and foreign methods of regional human potential assessment are formulated and the information provision of research is aligned for further qualitative evaluation.

Keywords: human potential; region's human potential; human development index; life expectancy; welfare; education.

JEL classification: O150; O180

Постановка проблеми у загальному вигляді. Сучасна парадигма цивілізаційного прогресу передбачає перехід від домінанти економічного зростання, збільшення обсягів виробництва до усвідомлення цих процесів, як передумови для досягнення головної мети – розвитку людини в інтересах людини та її власними силами. Прийняття цього постулату міжнародною спільнотою означає для кожної країни необхідність зміни пріоритетів державної соціально-економічної стратегії, створення її відповідного наукового й інформаційно-методичного забезпечення.

Проте, як свідчать реалії, людський розвиток та пов'язані з ним людський капітал і соціальні інвестиції в Україні наразі не стали базовими категоріями при формуванні

державної політики та при викладанні економічних дисциплін у вищих навчальних закладах. Саме недооцінка економічної значущості людського розвитку є головною причиною відставання України від розвинених країн. Зосередження уваги лише на матеріально-грошових індикаторах соціально-економічного розвитку зумовлює дедалі більш негативний вплив на стан здоров'я населення та соціальне середовище, призводить до посилення майнового розшарування та суспільної нерівності, погіршення екологічної ситуації. Необхідне чітке усвідомлення на всіх рівнях управління та кожним громадянином того, що сам по собі економічний розвиток не в змозі забезпечити вирішення соціальних проблем, становлення демократії, свободи та рівності. Як свідчить і світовий, і власний український досвід, економічне зростання супроводжується загостренням проблеми нерівномірності (або навіть асиметрії) в розвитку багатих та бідних країн, регіонів чи верств населення, що потребує посилення соціальної орієнтації економіки, точніше, її переорієнтації на забезпечення широких можливостей вибору – кола імовірнісних сценаріїв самореалізації людини.

Аналіз досліджень і публікацій останніх років. Проблема оцінки людського потенціалу населення країни, зокрема регіону, вченими та практиками широко досліджена. Порівняльний аналіз існуючих методичних підходів до оцінки людського потенціалу показав, що вони мають двоякий характер, який виявляється у надто деталізованій або, навпаки, надто укрупненій оцінці. З одного боку, автори розглядають або окремі аспекти (доходи та витрати населення, матеріальне становище соціально вразливих верств, бідність тощо), або глобальні проблеми виміру людського розвитку. Так, аналізуючи стан людського розвитку країни, більшість дослідників [1, с.13; 2, с.138; 3, с.250; 4, с.145] посилається на рейтинг, складений за результатами розрахунку Індексу розвитку людського потенціалу (ІРЛП). Група науковців [5, с.109; 6, с.115; 7, с.42], які досліджують проблеми якості та рівня життя населення регіону, використовують Національну методичку побудови індексів регіонального людського розвитку. Деякі вчені виходячи з мети свого дослідження пропонують власну систему показників та методів оцінювання людського потенціалу населення. Але постійні зміни у соціальній, економічній та політичній сфері вимагають подальших досліджень сучасних тенденцій щодо оцінки людського потенціалу регіону.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Досвід європейських країн з розвинутою і перехідною економікою засвідчує надзвичайну важливість виваженої регіональної політики у забезпеченні економічного процвітання, територіальної цілісності та безпеки держави, у створенні рівних умов розвитку для всього населення незалежно від місця проживання. Сучасні тенденції регіоналізації економіки та нерівномірність розвитку територіальних громад обумовлюють необхідність регіональної диференціації державної політики і в Україні. Необхідність більш предметного і поглибленого вивчення людського потенціалу потребує побудови регіональних індексів людського потенціалу в межах країни, орієнтованих на урахування специфіки вітчизняних соціально-економічних умов та певного рівня адміністративно-територіального управління. Необхідно більш детально дослідити регіональні особливості демографічного розвитку, освітнього рівня, диференціації доходів населення. Саме це обумовлює актуальність дослідження підходів до оцінки людського потенціалу регіонів України.

Постановка завдання. Метою статті є вивчення теоретико-методологічних основ вимірювання людського потенціалу регіону та надання рекомендацій щодо зближення національної та зарубіжних методик оцінки людського потенціалу регіону та приведення у відповідність інформаційного забезпечення досліджень для подальшої якісної оцінки. Для досягнення цієї мети автором було поставлено та вирішено такі завдання: вивчити методичку вимірювання індексу людського потенціалу розроблену ООН, проаналізувати підходи європейських країн до побудови регіональних індексів людського розвитку, визначити напрямки вдосконалення національної методички розрахунку індексу регіонального людського розвитку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Термін «потенціал» на сьогоднішній день широко закріпився у лексиці громадських наук і публіцистиці. «Потенціал» (лат. Potencial) – можливість, внутрішньо притаманна сила, здатність до дії [8, с.8]. Потенціал конкретного виду діяльності не є відокремленим.

Людський потенціал – це здатність індивіда до самовираження, самоактуалізації і самореалізації [9, с.10].

Понятійний апарат категорії розвитку людського потенціалу досить динамічний і швидко розширюється, тому для визначення цієї категорії, необхідно розглянути досвід використання цього терміну.

У другій половині 1980-х рр. ідеї про те, що людина є найважливішою метою суспільного прогресу, стали отримувати все більш широку підтримку в економічних дослідженнях, розробці національних програм розвитку і проектів міжнародного співробітництва.

У доповідях Програми розвитку ООН (ПРООН) склалося цілком визначене поняття людського потенціалу. У «Доповіді про розвиток людського потенціалу» за 1990 р. було надано визначення людського потенціалу, яке являло собою процес розширення людського вибору, а також досягнутий рівень добробуту людей [10, с.23].

Після вивчення основних теоретичних аспектів категорії розвитку людського потенціалу, доцільно зазначити, що це комплексна категорія, яка виражає ступінь задоволення фізіологічних, моральних, інтелектуальних, культурних, духовних, матеріальних та інших потреб, а також ступінь їх удосконалення. Сьогодні надзвичайно важливим і актуальним є аналіз рівня розвитку людського потенціалу як показника ефективності соціально-економічної системи. У свою чергу, використання економіко-статистичних прийомів аналізу можливостей людини дозволить виявити деякі закономірності розвитку людського потенціалу країни.

Протягом тривалого часу основним статистичним показником, що характеризує рівень розвитку людського потенціалу, був валовий національний продукт (ВНП) на душу населення, а його позитивна зміна була найважливішою характеристикою прогресу. Наразі рівень розвитку людських можливостей характеризує індекс розвитку людського потенціалу (human development index – HDI; в інших перекладах – індекс людського розвитку), винайдений Мегнадом Десаї (лорд Десаї) і Амарт'я Сеном. Індекс розвитку людського потенціалу (ІРЛП) розроблений для порівняння країн і публікується в щорічних Доповідях Програми розвитку ООН з 1990 року. Важливо усвідомлювати, що ІРЛП і ВНП на душу населення вимірюють не одне і теж. ВНП на душу населення – це показник економічного добробуту, тоді як ІРЛП – це вимірювання рівня людських можливостей.

До 70-х рр. ХХ століття основним показником рівня людського розвитку був ВНП на душу населення, а зміни в душевому доході традиційно вважалися найважливішим показником прогресу людського розвитку. У 1970 р. М. Д. Морріса запропонував індекс фізичної якості життя, що представляє собою незважене середнє значення трьох показників: малюкової смертності на тисячу народжень, що оцінюється за 100-бальною системою, де найгірший відповідає нулю балів, найкращий – 100 балам; очікуваної тривалості життя у віці одного року по 100-бальній системі, де найгірший показник в кожному році відповідає нулю балів, очікуваний найкращий показник – 100 балам; рівень грамотності серед дорослих у відсотках. Однак, цей індекс не знайшов належної уваги практиків і не зміг замінити показник ВНП. У 1990 р. М. Десаї і А. Сіно запропонували рівень людських можливостей вимірювати за допомогою індексу розвитку людського потенціалу. Майже відразу цей індекс був широко визнаний як альтернативний показник розвитку людського потенціалу [10, с.32].

Індекс розвитку людського потенціалу вимірює можливості, набір благ, доступних людям, а ВНП на душу населення – вимірює суб'єктивне задоволення, яке люди отримують від споживання благ. Наприклад, людина може прожити довге життя, але накласти на себе руки; людина може подорожувати і користуватися благами мобільності, але вирішить інакше; людина може мати можливість повною мірою задовольнити свої потреби в їжі, але

оголосити голодування. Таким чином, показники можливостей і добробуту необхідно розглядати не як взаємозамінні, а як взаємодоповнюючі.

Індекс розвитку людського потенціалу дає узагальнюючу характеристику спільного впливу на людський потенціал найбільш важливих соціально-економічних процесів [8, с.20]. Для кількісного представлення трьох базових вимірів розвитку людського потенціалу використовуються такі індикатори:

- 1) показник довголіття: середня очікувана тривалість життя при народженні;
- 2) показники освіченості: рівень грамотності (частка грамотних серед населення 15 років і старшого покоління) та рівень охоплення навчанням (сукупна частка учнів серед населення відповідного віку);
- 3) показник матеріального добробуту (скорегований реальний ВВП на душу населення).

Перераховані індикатори вимірюються різними одиницями виміру (роками, відсотками, доларами), змінюються вони нерівномірно та нерідко різноспрямовано. Тому для побудови загального індексу розвитку людського потенціалу (ІРЛП) потрібне нормування цих індикаторів, тобто приведення їх до одного виміру, для чого розраховуються часткові індекси людського розвитку – індекс тривалості життя, індекс рівня освіченості, індекс скоригованого реального ВВП.

ПРООН підкреслює, що ВВП на душу населення найменш вдало, порівняно з іншими показниками, відображає реальні можливості розвитку людського потенціалу. Для принаймні часткового згладжування суперечностей ВВП на душу населення, як показника розвитку людського потенціалу, використовуються певні методичні прийоми. По-перше, ВВП на душу населення перераховується в міжнародну валюту (на практиці – долар США) не за офіційним обмінним курсом, а за паритетом купівельної спроможності, який визначається кількістю одиниць національної валюти, необхідною для придбання визначеного «кошика» товарів і послуг, аналогічного тому, який можна купити на 1 долар у США. По-друге, для врахування спадної корисності зростаючого доходу використовується процедура логарифмічного нормування ВВП за десятковим логарифмом. При такому розрахунку будь-який приріст доходу дисконтується, однак має певну цінність, а зменшення граничної корисності відображається специфікою самої логарифмічної функції [5, с.109–112].

Для розрахунку окремих складових індексу, фактичні значення показників по тій чи іншій країні порівнюються з фіксованими стандартами мінімальних і максимальних значень. При визначенні індексу тривалості життя в якості мінімального стандарту прийнятий вік 25 років, максимальний – 85 років; для розрахунку індексу освіти стандарти становлять відповідно 0 і 100%; для індексу середньодушового ВВП мінімальний стандарт відповідає 100 долларів США за ПКС, максимальний – 40000 долларів США за ПКС.

Ваги відповідних індексів-елементів ІРЛП: вага очікуваної тривалості життя становить 1/3, спеціального індикатора матеріального добробуту – 1/3, рівня грамотності дорослого населення 2/9, показника повноти охоплення населення навчанням – 1/9; таким чином, вага кожного елемента ІРЛП дорівнює 1/3 [8, с.26].

Для побудови загального індексу розвитку людського потенціалу потрібне їх агрегування, тобто зведення їх воедино. У загальному вигляді індекс людського розвитку розраховується за формулою простої середньої арифметичної індексів окремих складових:

$$I_{РЛП} = \frac{I_{life} + I_{educ} + I_{inc}}{3} \quad (1)$$

У міжнародній «Доповіді про людський розвиток 2010 р.» обґрунтовується некоректність цього способу агрегування. Відзначається, що в результаті підсумовування складових індексів виникає ефект їх взаємозамінності. Тобто допускається можливість того, що низькі показники досягнень в одному вимірі людського розвитку можуть лінійно компенсуватися більш високими досягненнями в іншому. У відповідь на критику про взаємозамінність підіндексів ІРЛП в зазначеному документі ООН сформульовані

рекомендації щодо використання мультиплікативної моделі агрегування складових індексів і обчислення інтегрального показника ІРЛП як середнього геометричного його підіндексів:

$$IPLP = \sqrt[3]{I_{life} + I_{educ} + I_{inc}} \quad (2)$$

Обґрунтування зміни способу агрегування у «Доповіді про людський розвиток 2010 р.» залишається в рамках математичних удосконалень. В технічному додатку цієї доповіді залишається без обговорення специфіка явища, для вимірювання та оцінки якого був розроблений узагальнюючий показник ІРЛП. Необхідно відзначити, що вказані зміни в методиці обчислення ІРЛП на цей час не набули широкого поширення серед усіх країн. У національних звітах при розрахунку ІРЛП для регіонів України, як і раніше, використовується аддитивна модель агрегування складових індексів [11, с.347–348].

В економічній літературі наводиться ще одна методика розрахунку ІРЛП. Метод ширше попереднього, особливість його полягає в тому, що обчислюється середня арифметична величина, яка складається з п'яти основних компонентів: очікуваної тривалості життя при народженні, рівня освіти, рівня бідності, безробіття і реального ВВП на душу населення [8, с.27].

$$IPLP = \frac{1}{5} \sum_{i=1}^5 X_i \quad (3)$$

де I_{x_1} – індекс очікуваної тривалості життя при народженні;

I_{x_2} – індекс рівня освіти населення;

I_{x_3} – індекс рівня бідності населення;

I_{x_4} – індекс рівня загального безробіття;

I_{x_5} – індекс реального ВВП на душу населення.

Цей метод також не має широкого розповсюдження і знаходиться на етапі методичних дискусій.

Загалом варто наголосити, що методика розрахунку ІРЛП знаходиться у постійній дискусії, удосконалюються і методичні підходи до розрахунку складових індексів та інтегрального показника, оновлюються граничні значення нормування первинних показників.

Пріоритети подальшого наукового пошуку були спрямовані на розширення концептуального трактування людського розвитку, вдосконалення системи збору статистичної інформації, підвищення якості та надійності даних, розробку підходів до врахування диспропорцій розвитку між окремими групами та категоріями населення. Ці новації знайшли відображення в розширенні «родини» індикаторів людського розвитку в 2010 р. за рахунок введення в обіг додаткових показників, серед яких – ІРЛП, скоригований на нерівність, індекси гендерного розвитку та гендерної нерівності, а також індекс багатомірної бідності.

У контексті дослідження варто звернути увагу на Доповідь про локальний та регіональний людський розвиток у Польщі (2012), яку було присвячено обґрунтуванню підходів до розрахунку індексів людського розвитку, адаптованих до потреб субнаціонального рівня [12, с.15].

Система показників, що була використана для розрахунку ЛЛР у Польщі, характеризується певним новаторством, оскільки вводить у науковий обіг додаткові індикатори. Так, стан здоров'я населення запропоновано оцінювати за двома показниками: очікувана тривалість життя при народженні та агрегований рівень смертності від онкологічних та серцево-судинних захворювань, які є основними причинами передчасної смертності населення країни. На думку експертів, запропонований додатковий індекс смертності відображає як доступність та якість спеціалізованих медичних послуг, так і вплив навколишнього середовища та способу життя на стан здоров'я мешканців регіонів.

Нарешті, у Доповіді про локальний та регіональний людський розвиток у Польщі наголошується, що традиційні виміри людського розвитку (здоров'я, освіта добробут населення) не забезпечують охоплення всіх аспектів якості життя, від яких залежить відчуття суб'єктивного добробуту людей. З метою розширення переліку індикаторів запропоновано низку додаткових контекстуальних індексів, які відображають інші складові розвитку людського потенціалу та можуть оцінюватися на регіональному або локальному рівні. Серед подібних вимірів, які доцільно враховувати у подальших дослідженнях:

- людський капітал (середня кількість років навчання, необхідна для досягнення здобутого рівня освіти населення віком 25 років і старше);
- ринок праці (zareєстрований рівень безробіття);
- бідність (частка населення, що отримує соціальну допомогу);
- громадянська активність (рівень явки громадян на місцеві вибори);
- рівень залучення населення до використання цифрових технологій (частка податкових декларацій, поданих громадянами через інтернет);
- розширення повноважень жінок (їхня частка серед депутатів місцевого рівня);
- захист навколишнього середовища (обсяги муніципальних відходів у розрахунку на душу населення).

Аналізуючи міжнародний досвід побудови регіональних індексів людського розвитку, необхідно звернути увагу й на методологічні підходи до оцінювання міжрегіональних диспропорцій рівня людського розвитку на рівні Європейського Союзу. У доповіді «Регіональний індекс людського розвитку в ЄС» (2014) [13, с.12] представлено систему індикаторів, які дозволяють оцінити моделі та тенденції регіонального людського розвитку в країнах-членах ЄС. Завдяки цьому вперше було реалізовано наукове порівняння та співставлення досягнень у сфері людського розвитку на рівні регіонів у межах країн, що мають спільні риси історичного, економічного та культурного розвитку. Розрахунки були здійснені для адміністративно-територіального поділу відповідно до 2-го рівня Номенклатури територіальних одиниць статистики Європейського Союзу.

Основним методологічним викликом стало обґрунтування показників, які б відповідали всім вимогам до якості статистичних даних, враховуючи характеристики валідності (відповідності явищу, що вивчається), надійності та доступності для регіонів та часових періодів. На початку дослідження було відібрано 22 показники, що характеризували виміри здоров'я, освіти та доходів. Після процедури валідації даних перелік показників було скорочено до шести індикаторів, що характеризують основні характеристики людського розвитку в 272 регіонах країн ЄС (табл. 1).

Важливим аспектом дослідження є вивчення національної української методики розрахунку інтегрального індексу людського розвитку. Використання національної методики забезпечує обґрунтованість порівнянь соціально-економічного розвитку окремих регіонів країни, наукове забезпечення систематичних розрахунків індексів розвитку людського потенціалу регіонів України. Варто зазначити, що індекс розвитку людського потенціалу з 2013 року має міжнародну назву «Індекс людського розвитку». В українській науковій літературі використовуються обидві назви, але частіше «Індекс людського розвитку», тому в подальшому вважаємо за необхідне використовувати саме цей термін.

Схема побудови інтегрального індексу людського розвитку в Україні передбачає 3-етапний процес відповідно до 3-рівневої ієрархічної системи показників. Принциповим моментом методики є її орієнтація виключно на інформаційну базу Держкомстату України – дані державних статистичних спостережень та систематичних вибіркового обстежень домогосподарств.

Національна методика вимірювання регіональних рівнів людського розвитку спирається на ідеї та принципи, сформовані ПРООН. Виходячи з наявної в Україні

інформаційної бази, національна методика істотно доповнює міжнародні розробки за рахунок повнішого врахування багатоаспектності людського розвитку. Це виявляється використанням широкого спектру показників, виваженішим підходом до визначення ваги кожного параметру в загальному результаті, а також включенням до моделі індикаторів, що негативно впливають на можливості людського розвитку.

Таблиця 1

Виміри та показники РІЛР, що розраховуються в рамках методології вимірювання регіонального людського розвитку на рівні ЄС (складено автором за даними [13])

Вимір	Індикатор	Опис індикатора	Характер індикатора
Здоров'я	Рівень смертності немовлят	Відношення кількості померлих за певний період дітей віком до 1 року до кількості народжених за аналогічний період, у розрахунку на 1 тис. живонароджень	Дестимулятор
	Очікувана тривалість здорового життя	Кількість років, які має прожити особа у стані гарного здоров'я. Показник поєднує дані щодо смертності та самооцінок стану здоров'я	Стимулятор
Освіта	Молодь, що не охоплена навчанням або зайнятістю	Частка молоді віком 18–24 роки, не зайнята на ринку праці, не здобуває освіти або професійну підготовку	Дестимулятор
	Поширення вищої освіти серед населення	Частка осіб віком 25–64 роки, що мають вищу освіту	Стимулятор
Доходи	Дохід домогосподарств	Чистий скоригований наявний дохід домогосподарств	Стимулятор
	Рівень зайнятості	Частка зайнятих осіб серед населення віком 15 років і старше	Стимулятор

Українська національна методика побудови індексу людського розвитку є трирівневою системою. Верхній щабель – це інтегральний регіональний індекс людського розвитку (РІЛР), другий щабель – загальні індикатори розвитку дев'яти основних аспектів людського розвитку: рівня освіти населення; умов проживання населення; матеріального добробуту населення; стану та охорони здоров'я; екологічної ситуації; соціального середовища; демографічного розвитку; розвитку ринку праці; фінансування людського розвитку.

Третій щабель – характеристика кожного з аспектів людського розвитку регіонів України, що забезпечується використанням 94-х первинних складових 9-ти загальних індикаторів.

До 2012 р. національна методика, на відміну від міжнародної, була постійною, хоча за період її використання значно змінилися соціально-економічна ситуація, інформаційно-статистичне забезпечення, виникли нові аналітичні потреби, зокрема, щодо оцінювання прогресу людського розвитку та оцінки його чинників на регіональному рівні. Але у 2012 році цю методику було удосконалено.

Суттєво змінився склад первинних показників для розрахунку РІЛР. По-перше, їх кількість набагато зменшилася – до 33-х замість 94-х. Аналіз практики використання методики 2000 р. дозволяє зробити такі висновки: методика дещо перевантажена кількістю показників, тим більше, що частина з них має значну кореляцію між собою (вони характеризували сутність одного й того самого явища). По-друге, низка показників не є

прямими характеристиками стану людського розвитку. Зокрема, досвід застосування РІЛР довів недоцільність використання показників бюджетного фінансування соціальної сфери як індикаторів людського розвитку. Безумовно, фінансування повинне забезпечувати можливості людського розвитку. Але, оскільки його обсяги визначаються за розподільчим принципом, спрямованим на вирівнювання, воно не відображає успіхів або прогресу самого регіону. Проте показники фінансового забезпечення можуть бути використані як додаткові для оцінки можливостей соціально-економічного розвитку в регіонах.

Недоцільним також було визнано використання для характеристики ситуації у регіоні в цілому показників лише за одним типом місцевості, як це було у попередній версії методики у блоці «Розвиток ринку праці». Наприклад, такі показники, як рівень економічної активності, рівень зайнятості та рівень безробіття, розраховувалися лише для міського населення. Це було зумовлено тим, що на час розробки цієї методики означені показники (обчислюються за результатами обстеження економічної активності населення Державною службою статистики України) були ненадійними для сільської місцевості. Проте з того часу відбулися зміни у «дизайні» вибірки (обстеження стало щомісячним, змінилася схема ротації респондентів, збільшилися кількість територіальних одиниць і обсяг вибірки, були вдосконалені процедури оцінювання показників), що забезпечило їх найвищу надійність.

До методики також було включено кілька показників, які раніше не використовувалися (наприклад, сумарний коефіцієнт народжуваності). З огляду на те, що у глобальному масштабі показники народжуваності та рівень людського розвитку мають зворотний зв'язок, було прийнято рішення про його включення до розрахунку на основі цілей національної демографічної політики, спрямованої на підвищення народжуваності.

Методологічна вада методики 2000 р. – обмежений склад показників, які характеризували стан навколишнього середовища. Для оновленої методики фахівцями Інституту природокористування та сталого розвитку НАН України було запропоновано інтегральний показник «Індекс впливу навколишнього середовища на стан здоров'я населення», який містить близько 20 різноманітних характеристик забруднення ґрунту, води та атмосферного повітря.

Отже, перевагою оновленої методики (порівняно з попередньою), з точки зору аналітичних можливостей, було визнано можливість більш адекватно вимірювати прогрес людського розвитку. Справа в тому, що розрахунок інтегральних індексів за методикою 2000 р. здійснювався з використанням процедури нормування показників на розмах регіональної варіації, і в цьому випадку використання індексів обмежувалося лише оцінкою зміни рейтингів регіонів. Отже, якщо за конкретний період у певному регіоні не відбулося позитивних змін, а стан решти регіонів погіршився, то цей регіон покращує свою рейтингову позицію, але це жодною мірою не свідчить про наявність прогресу у цьому питанні. Таким чином, з точки зору об'єктивної оцінки людського розвитку, доцільніше було перейти від констатації змін рейтингів до оцінки прогресу.

Оновлений варіант методики розрахунку РІЛР, як і попередній, має трирівневу структуру: 1-й рівень – первинні показники, які на 2-му рівні інтегруються у шість часткових індексів, що відображають такі аспекти людського розвитку, як «Відтворення населення», «Соціальне середовище», «Гідна праця», «Освіта», «Добробут», «Комфортне життя». На 3-му рівні часткові індекси агрегуються в єдиний інтегральний індекс РІЛР. Кожному показнику в методиці присвоєно свій ваговий коефіцієнт залежно від його значущості для людського розвитку. Вага коефіцієнтів визначалася з використанням експертних оцінок, спеціальних процедур методу попарних порівнянь експертних думок. Цей метод застосовується для кожного блоку показників окремо і реалізується в чотири кроки: 1) заповнення експертами спеціальних таблиць; 2) формування матриці попарних порівнянь; 3) розрахунок ваги показників по кожному експерту; 4) розрахунок узагальнюючої ваги показників.

Під час розробки нової версії методики більше уваги приділялося характеристикам якості інформації. Зокрема, перед включенням показників до методики передбачено аналіз їх варіації: якщо значення показника (при елімінаванні тренду) має істотні коливання в динаміці, то це може свідчити про його ненадійність (якщо відсутні причини таких коливань). У такому випадку необхідно застосовувати спеціальні статистичні процедури, які забезпечують надійність даних (наприклад, статистичне згладжування показників значно покращує надійність оцінки) [7, с.43–44].

Необхідно зазначити, що розрахунок індексу регіонального людського розвитку здійснюється в рамках оцінки соціально-економічного розвитку регіонів. 20 грудня 2017 року Кабмін затвердив нову методику вимірювання соціально-економічного розвитку регіонів, відтепер він вимірюватиметься за двома основними індикаторами – індекс регіонального людського розвитку (ІРЛР) та індекс конкурентоспроможності. Розрахунок індексу регіонального людського розвитку здійснюється за трьома напрямками: довге та здорове життя, добробут і гідна праця, освіта. Методика розрахунку індексів конкурентоспроможності регіонів передбачає стандартизацію показників і застосування вагових коефіцієнтів відповідно до рівня розвитку регіону. Джерелом інформації для розрахунку ІРЛР є дані державної та галузевої статистики, а також дані опитувань. Таким чином, сучасну українську методику вимірювання ІРЛР зведено до таких показників:

1) Довге та здорове життя:

- середня очікувана тривалість життя при народженні, років – інтегральний показник здоров'я населення;
- загальний коефіцієнт приросту (скорочення) чисельності населення, на 1000 наявного населення, проміле – інтенсивність зростання (скорочення) чисельності населення;
- коефіцієнт смертності від навмисного самоушкодження, на 100 тис. осіб наявного населення, просантиміле – вплив на психічне здоров'я населення соціальної нестабільності та напруженості у суспільстві.

2) Добробут та гідні умови праці:

- обсяг видатків місцевих бюджетів (з урахуванням міжбюджетних трансфертів) на одну особу, гривень – стан формування фінансової бази для розвитку в регіонах, у тому числі соціальної спрямованості (на освіту, охорону здоров'я та соціальний захист населення);
- відношення середньої заробітної плати до мінімальної, разів – фактичний розмір середньомісячної заробітної плати в регіонах відносно законодавчо встановленої мінімальної заробітної плати як основної державної гарантії у сфері оплати праці;
- рівень працевлаштування зареєстрованих безробітних, відсотків до кількості громадян, які мали статус безробітного протягом року – створення сприятливих умов для працевлаштування зареєстрованих безробітних.

3) Освіта:

- чистий показник охоплення дошкільними навчальними закладами дітей віком три – п'ять років, відсотків до загальної кількості дітей такого віку – рівень соціалізації дітей дошкільного віку, що сприяє їх фізичному та психічному розвитку;
- кількість випускників вищих навчальних закладів I–IV рівня акредитації, відсотків до загальної кількості населення у віці 25–70 років – рівень освітньо-кваліфікаційної підготовки дорослого населення [14].

Висновки і перспективи подальших розробок. Такий підхід значно наближує сучасну українську методику розрахунку ІРЛР до міжнародних стандартів. Водночас, широкий перелік соціально-економічних показників та складність статистичних процедур, що застосовуються до нормування первинних даних, унеможливають здійснення будь-яких порівнянь індексів регіонального людського розвитку України з показниками співставних адміністративно-територіальних одиниць європейських країн. Вирішення цього завдання потребуватиме подальшої наукової роботи, спрямованої на зближення

національної та зарубіжних методик та приведення у відповідність інформаційного забезпечення досліджень. Можливим інструментом є обґрунтування скоригованого індексу людського розвитку, що враховуватиме специфіку регіонального рівня та дозволить порівнювати регіони та держави в часі та просторі.

Отже, в сучасних умовах забезпечення розвитку людського потенціалу здебільшого залишається прерогативою держави. Це визначає особливу важливість розробки та здійснення взаємопов'язаних державних та регіональних програм, що відносяться до розвитку людського потенціалу. Важливо розвивати та поглиблювати місцеве самоврядування, передавати відповідним структурам та інституціям все більше повноважень та необхідних фінансових ресурсів. Це дозволить наблизити рішення актуальних соціальних завдань щодо розвитку людського потенціалу безпосередньо до людей, чії практичні проблеми повинні обговорюватися і вирішуватися органами влади. Саме на регіональному рівні відбувається реальний зв'язок становлення демократії із забезпеченням умов для розвитку людини. Необхідність поглиблення та удосконалення регіонального самоуправління як важливого чинника людського розвитку в Україні, пов'язана ще і з тим, що за виключенням правоохоронної діяльності, на регіональні бюджети припадає 80–100% витрат по статтях, які визначають розвиток людського потенціалу.

Література

1. Мамаева В. Е. Оценка человеческого потенциала региона с учетом развития интегрированных структур // *Международный научно-исследовательский журнал*. 2017. № 9 (63). Ч. 1. С. 13–15.
2. Буткалюк В. Качество трудовой жизни как составляющая качества жизни // *Социология : теория, методы, маркетинг*. 2010. № 4. С. 138–151.
3. Жадан О. В. Економіка праці і соціально-трудова відносини : навч. посіб. Х. : ХарPI НАДУ, Магістр, 2008. 360 с.
4. Социально-экономический потенциал региона : монография / Под общ. ред. О. Ф. Балацкого. Сумы : Университетская книга, 2010. 364 с.
5. Грішнова О. А. Людський розвиток : навч. посіб. К.: КНЕУ, 2006. 308 с.
6. Людський розвиток регіонів України : аналіз та прогноз : колективна монографія / За ред. Е. М. Лібанової. К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. 367 с.
7. Макарова О. В. Вимірювання людського розвитку в регіонах України : методологічні аспекти та оцінка результатів // *Економіка України*. 2015. № 3 (640). С. 41–53.
8. Тушикина Е. Н., Кочева Е. В. Развитие человеческого потенциала : статистическое исследование : монография. Владивосток : ТГЭУ, 2011. 183 с.
9. Человеческий потенциал : опыт комплексного подхода / Под ред. И. Т. Фролова. М.: Эдиториал УРСС, 1999. 176 с.
10. Человеческое развитие : новое измерение социально-экономического прогресса : учеб. пособ. / Под ред. В. П. Колесова (экономический факультет МГУ). 2-е изд. М. : Права человека, 2008. 636 с.
11. Кравченко Е. Н., Шаркевич И. В. Новый подход к оценке развития человеческого потенциала в регионах Российской Федерации // *Вестник ИРГТУ*. 2013. № 11 (82). С. 345–351.
12. *National Human Development Report – Poland 2012. Local and Regional Development / UNDP Project Office in Poland. Warsaw. 2013. 188 p.*
13. *European Commission. The EU Regional Human Development Report // JRS Science and Policy Reports. Luxembourg : Publication Office of the European Union. 2014. 97 p.*
14. Деякі питання удосконалення системи моніторингу та оцінки результативності реалізації державної регіональної політики : Постанова Кабінету Міністрів України № 1029 від 20.12.2017 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1029-2017-n> (дата звернення: 01.06.2018).

References

1. Mamaeva, V. E. (2017). *Evaluation of the human potential of the region, taking into account the development of integrated structures [Otsenka chelovecheskogo potentsiala regiona s uchetom razvitiya integrirovannykh struktur]*, *Mezhdunarodnyy nauchno-issledovatel'skiy zhurnal*, No. 9 (63), Ch. 1, s. 13–15 [in Russian]
2. Butkalyuk, V. (2010). *Quality of working life as a component of the quality of life [Kachestvo trudovoy zhizni kak sostavlyayushchaya kachestva zhizni]*, *Sotsiologiya: teoriya, metody, marketing*, No. 4, s. 138–151 [in Russian]
3. Zhadan, O. V. (2008). *Economy of work and social work [Ekonomika pratsi i sotsialno-trudovi vidnosyny]*, KharRI NADU, Mahistr, Kharkiv, 360 s. [in Ukrainian]
4. *Social and economic potential of the region: monograph (2010)*. Ed. by O. F. Balatskiy [Sotsialno-ekonomicheskiiy potentsial regiona: monografiia; pod red. O. F. Balatskogo], *Universitetskaya kniga*, Sumy, 364 s. [in Russian]
5. Grishnova, O. A. (2006). *Human development [Liudskiy rozvytok]*, KNEU, Kyiv, 308 s. [in Ukrainian]
6. *Human development of the regions of Ukraine: analysis and forecast: collective monograph (2007)*. Ed. by E. M. Libanova [Liudskiy rozvytok rehioniv Ukrainy: analiz ta prohnoz; za red. E. M. Libanovoi: kolektyvna monohrafiia], *Instytut demohrafiї ta sotsialnykh doslidzhen NAN Ukrainy*, Kyiv, 367 s. [in Ukrainian]
7. Makarova, O. V. (2015). *Measurement of human development in the regions of Ukraine: methodological aspects and evaluation of results [Vymiriuvannia liudskoho rozvytku v rehionakh Ukrainy: metodolohichni aspekty ta otsinka rezultativ]*, *Ekonomika Ukrainy*, No. 3 (640), s. 41–53 [in Ukrainian]
8. Tupikina, E. N., Kocheva, E. V. (2011). *Human development: statistical research: monograph. [Razvitie chelovecheskogo potentsiala: statisticheskoe issledovanie: monografiya]*, TGEHU, Vladivostok, 183 s. [in Russian]
9. *Human potential: the experience of an integrated approach (1999)*. Ed. by I. T. Frolov [Chelovecheskiy potentsial: opyt kompleksnogo podhoda; pod red. I. T. Frolova], *Editorial URSS*, Moskva, 176 s. [in Russian]
10. *Human development: a new dimension of social and economic progress (2008)*. Ed. by V. P. Kolesov [Chelovecheskoe razvitie: novoe izmerenie sotsialno-ekonomicheskogo progressa; pod red. V. P. Kolesova], 2-e izd., *Prava chloveka*, Moskva, 636 s. [in Russian]
11. Kravchenko, E. N., Sharkevich, I. V. (2013). *A new approach to assessing the development of human potential in the regions of the Russian Federation [Novyy podkhod k otsenke razvitiya chelovecheskogo potentsiala v regionakh Rossiyskoy Federacii]*, *Vestnik IRGTU*, No. 11 (82), s. 345–351 [in Russian]
12. *National Human Development Report – Poland 2012 (2013)*. *Local and Regional Development*, UNDP Project Office in Poland, Warsaw, 188 p.
13. *European Commission. The EU Regional Human Development Report (2014)*. *JRS Science and Policy Reports*, Publication Office of the European Union, Luxembourg, 97 p.
14. *Some issues of improving the system of monitoring and evaluation of the effectiveness implementation of the state regional policy: Law of Ukraine, No. 1029, 20.12.2017 [Deiaki pytannia udoskonalennia systemy monitorynhu ta otsinky rezultatynosti realizatsii derzhavnoi rehionalnoi polityky: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy, No. 1029, 20.12.2017]*, available at: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1029-2017-n> [in Ukrainian]